שרידים מהתקופות הכלקוליתית עד העות׳מאנית בשוליים המערביים של תל יהוד

אריולה יקואל

מבוא

בחודש יולי 2013 נערכה חפירת הצלה בעיר יהוד, ברחוב הקונגרס הציוני פינת רחוב מקלב (איור 1; נ״צ 189441–519/659909–984), לקראת הקמת מבני מגורים.[1] יהוד ממוקמת בבקעת אונו, הנמצאת במרכז מישור החוף, באזור השרון הדרומי. פני השטח מישוריים ומורכבים מקרקעות גרומוסול וחמרה. בסביבת העיר נערכו כמה חפירות ארכיאולוגיות, בעיקר סמוך לתל יהוד, שלא נחפר עד כה. בחפירות התגלו ממצאים מהתקופה הכלקוליתית עד התקופה העות׳מאנית, ובהם שרידי בנייה, מתקנים וקברים (ינאי 2004; ולדניצקי 2006; מילבסקי 2008; אשד 2011; סגל ואשד 2011; יקואל 2012; אלישע 2013; ארבל 2013; ברינק ושמואלי תשנ״ו; גודוביץ תשנ״ט; תש״ס; הדד תש״ס; שמואלי תשנ״ה; גוברין, מידע בעל פה;[2] Brink, Golan and Shemueli 2001; Govrin 2009; 2015). הממצאים שנחשפו מלמדים שהאזור שמסביב לתל שימש בתקופה הכלקוליתית להשלכת פסולת. בתקופות הברונזה הביניימית והברונזה התיכונה שימש האזור שדה קבורה; בתקופה הרומית היה במקום אזור תעשייה; ובתקופות הביזנטית–העות׳מאנית הוא שימש למגורים.

החפירה

נחפרו 17 ריבועים, ונחשפו בהם בורות אשפה מהתקופה הכלקוליתית, קברים מתקופת הברונזה הביניימית ומהתקופה הפרסית, מבנה קבורה מהתקופה הרומית המאוחרת, קברים אסלאמיים ושרידי מבנה מהתקופה העות׳מאנית המאוחרת. ממצאי החפירה יוצגו להלן על פי התקופות, מהקדומה למאוחרת.

---

[1] החפירה (הרשאה מס׳ A-6854) נערכה מטעם רשות העתיקות בניהולה של המחברת. סייעו יוסי אלישע ודור גולן (ניהול שטח), דוראר מסארווה (בדיקות מקדימות והכנת השטח), יוני עמרני ואלי בכר (מנהלה), רבקה מישייב, מנדל קאהן, אברהם האג׳יאן, מרק קונין ועינב דרימר (מדידות ושרטוט), חן בן־ארי ואנג׳לינה דגוט (GPS), אסף פרץ (צילום שטח), קלרה עמית (צילום ממצא), מרינה שויסקיה (ציור כל חרס), עודד רביב (מעבדת אבן), אדווין ון דן ברינק (כלי חרס ואבן מהתקופה הכלקוליתית), יעקב ורדי (ממצא הצור וצילומו), ורד אשד (אנתרופולוגיה פיזית), נמרוד מרום (ארכיאוזואולוגיה), פטר גנדלמן ואמיר גורזלזני (ייעוץ). כן סייעו ענן עזב ואברהם טנדלר ממרחב מרכז של רשות העתיקות. החפירה נערכה במימון לוגנו.

[2] אני מודה ליהודה גוברין על שחלק עמי את המידע על תוצאות חפירותיו ביהוד טרם פרסומם.

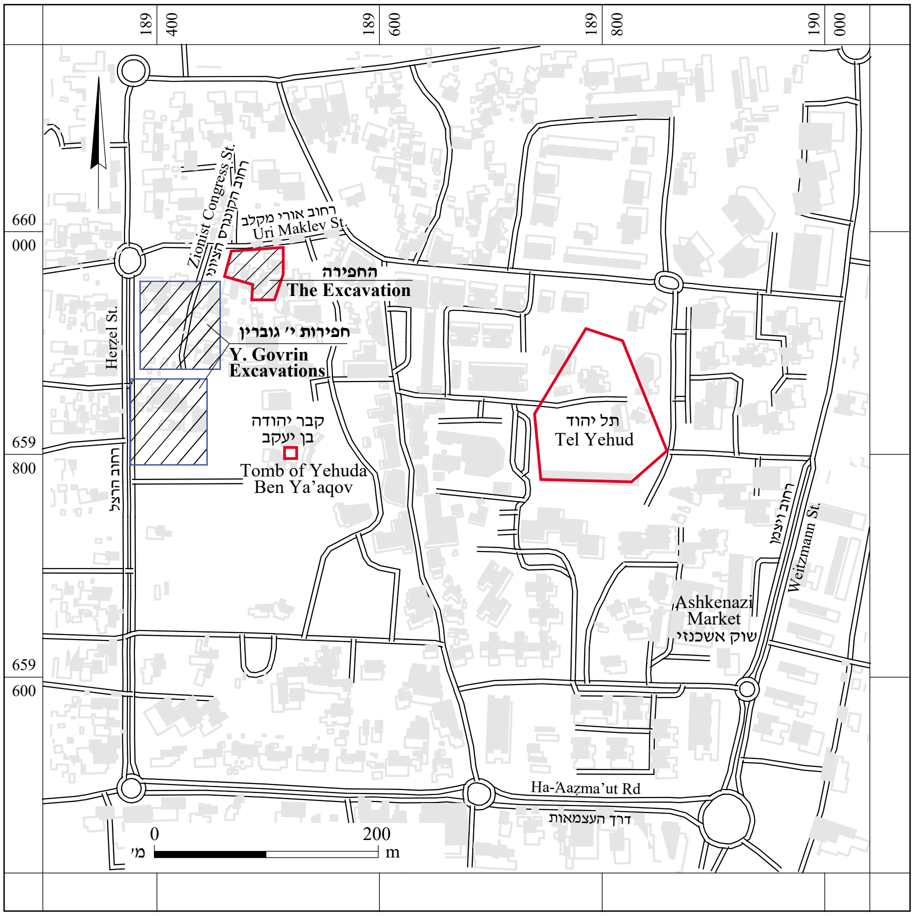

איור 1. מפת איתור.

התקופה הכלקוליתית

השרידים מהתקופה הכלקוליתית התגלו בעיקר בחלק הדרומי־המערבי של שטח החפירה. נחשפו שלושה בורות אשפה סמוכים זה לזה (בור 1: L111, L151; בור 2: L115, L136; בור 3: L114; תכנית 1: חתכים 4–4, 5–5).

בור 1.[3] הבור עמוק (3 מ׳ עומק), רחב בחלקו העליון (כ־1 מ׳ קוטר) וצר בתחתיתו (תכנית 1: חתך 4–4; איור 2). בחלקו העליון נחפרה הצטברות של אדמה חומה (L111; 2 מ׳ עובי), ובחלקו התחתון נחפרה אדמת חול (L151; 1 מ׳ עובי), המאפיינת את המפלס התחתון של החפירה. בבור נמצאו כלי חרס האופייניים למשק בית (ר׳ Brink, this volume). ראוי לציין מספרם הקטן למדי של קערות מטיפוס V (42 כלים) לעומת פערורים ומחבצות (71 כלים; ר׳ Brink, this volume: Table 1) — משמעות הדבר אינה ברורה. פרט לכלי החרס נמצאו בבור גם כלי אבן (ר׳ Brink, this volume: Fig. 9:1, 3, 6), עצמות בעלי חיים, ובהן עצמות בקר, צאן וחזיר (ר׳ מרום, כרך זה), וכן שברי כלי צור (ר׳ ורדי, להלן).

3 מחפירות של בורות דומים באזור, עלה שיש להבחין בין ״בורות״ לבין ״פירים״ על סמך קוטר הבורות ועומקם. בעקבות תובנות חדשות אלה, נראה שיש להגדיר את בור 1 ״פיר״.

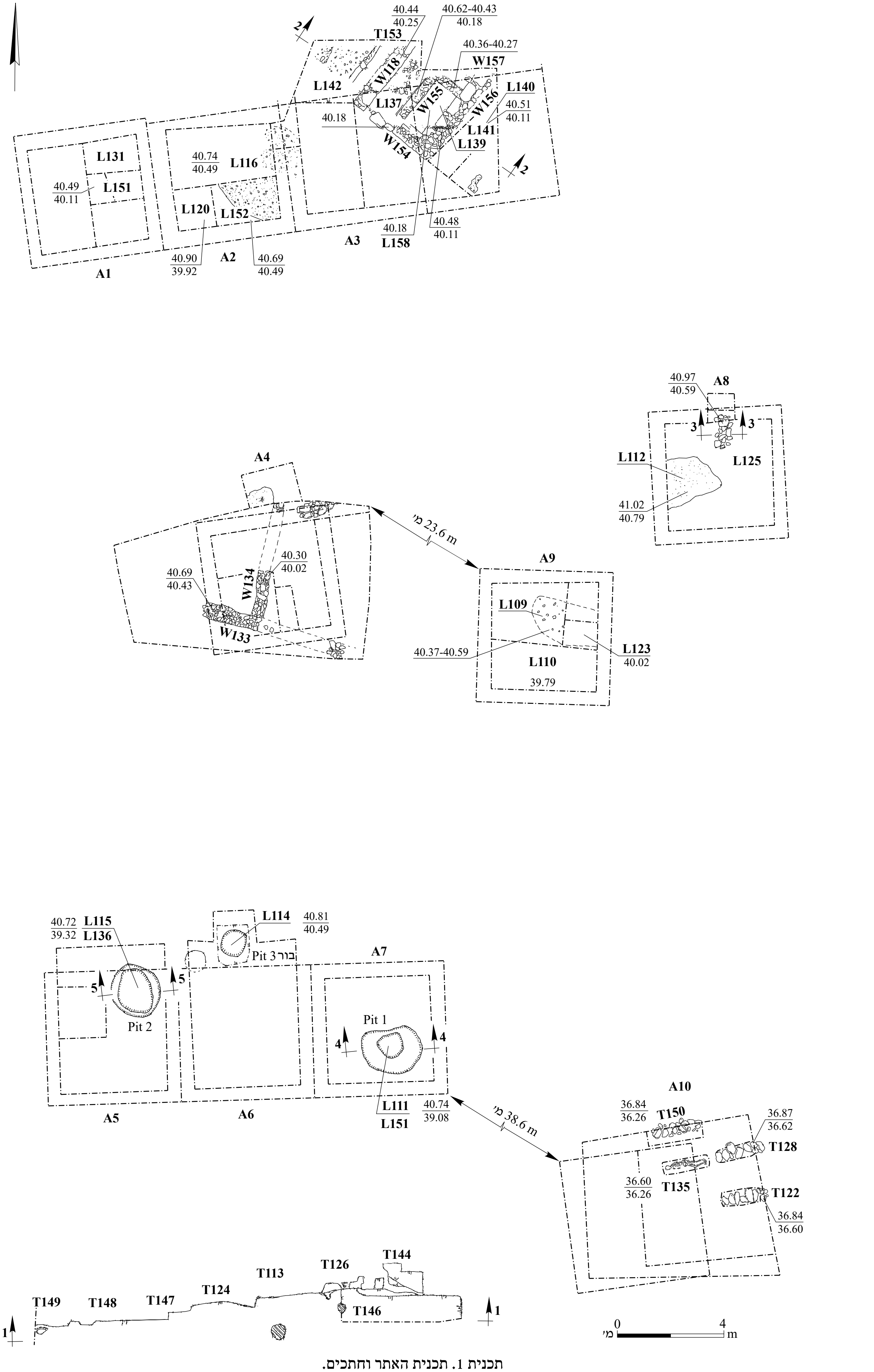

תכנית 1. תכנית האתר וחתכים.

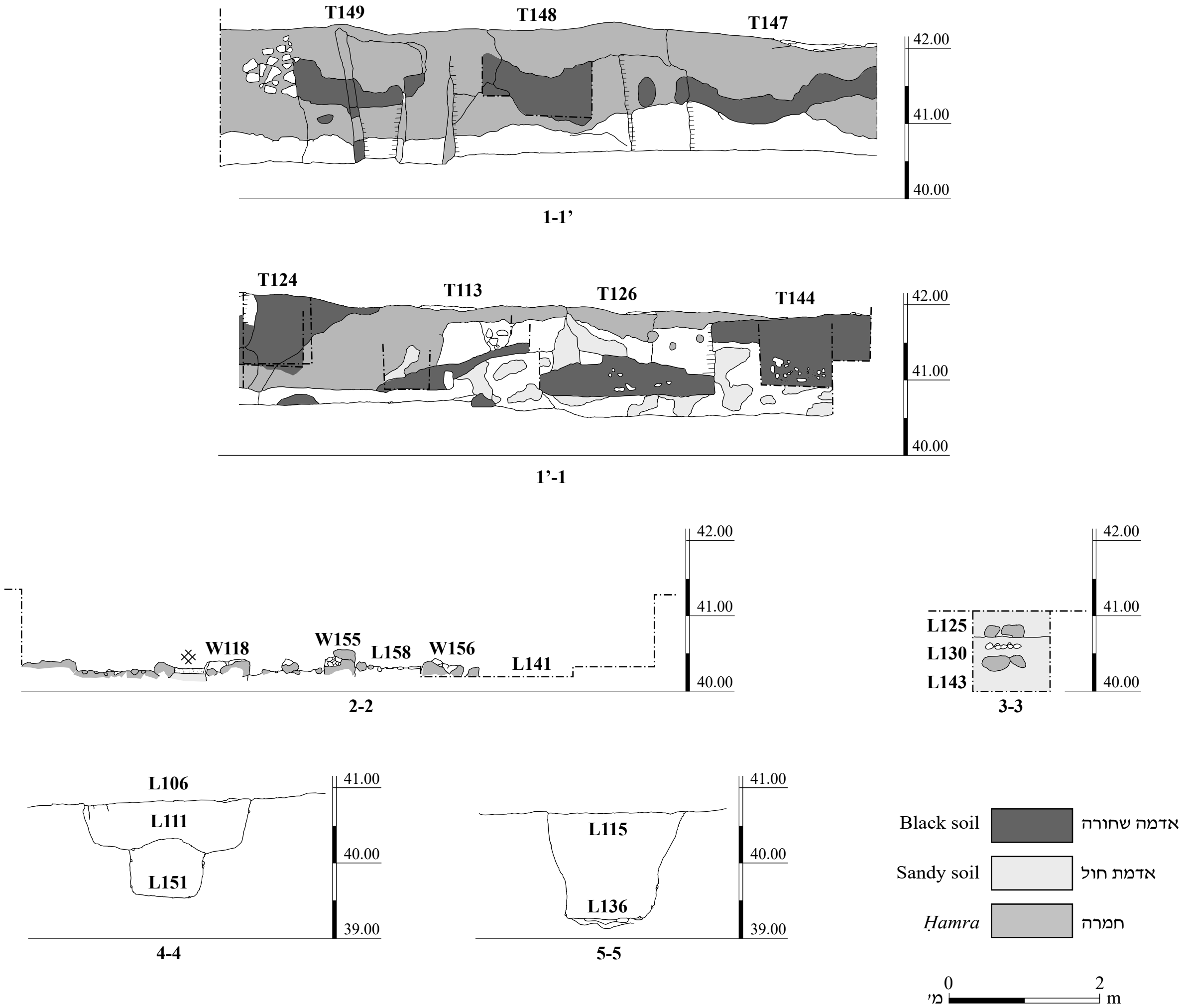

איור 2. בור 1 (L151) מהתקופה הכלקוליתית,
מבט למערב.

איור 3. בור 2 (L136) מהתקופה הכלקוליתית,
מבט לדרום.

בור 2. הבור רחב בחלקו העליון (כ־2 מ׳ קוטר, כ־2 מ׳ עומק) וצר בחלקו התחתון (כ־1 מ׳ קוטר; תכנית 1: חתך 5–5; איור 3). בבור נחפרה הצטברות של אדמה חומה (L136), ונמצאו בה קערות מטיפוס V משלושה גדלים (ר׳ Brink, this volume: Table 1), קדרות, פערורים ומחבצות — כל הכלים אופייניים למשק בית. ראוי לציון מספרן הרב של הקערות (145 כלים) לעומת מספרם המועט של הפערורים והמחבצות (18 כלים); גם כאן, משמעות הדבר אינה ברורה. לצד כלי החרס נמצאו כלי אבן, ובהם קערות בזלת מעוטרות בשפתן (ר׳ Brink, this volume: Fig. 9:2, 4, 5), כלי צור, ובהם נתזים (ר׳ ורדי, להלן), ועצמות בעלי חיים, ובהם צאן ובקר (ר׳ מרום, כרך זה).

בור 3. הבור רדוד מאוד (0.5 מ׳ עומק, 1 מ׳ קוטר). בתוך הבור נחפרה הצטברות של אדמה חומה (L114), ובה מעט ממצא קרמי (לא צויר), המתוארך לתקופה הכלקוליתית המאוחרת. הבור שימש כנראה לאחסון.

תקופת הברונזה הביניימית

בחלק הצפוני־המזרחי של החפירה התגלו זה לצד זה קברים מתקופת הברונזה הביניימית ומהתקופה הפרסית (תכנית 1: חתך 1–1; ר׳ להלן). הקברים נפגעו במהלך עבודות הפיתוח, ולפיכך היה קושי בזיהוי מתארם ואופיים. ייתכן כי חלק מהקברים השייכים לתקופת הברונזה הביניימית היו קברי פיר.

קבר T124. נחשף כתם של אדמה שחורה שמתארה מלבני, ובה עצמות אדם לא מזוהות ושברי כלי חרס המתוארכים לתקופת הברונזה הביניימית (איור 4:1–3). כלי מס׳ 1 הוא בסיס שטוח של קערה או פך, הנפוץ בתקופה זו. כלים שלהם בסיס דומה נמצאו ביהוד, בבית הקברות הגדול המתוארך לתקופת הברונזה הביניימית (Govrin 2015; Herriott 2015), בבית הקברות שבבית דגן (ינאי 2008; Yannai 2014:126, Fig. 3.6:15) ובבית הקברות שבאזור (ינאי תשס״ז: 7–8, איור 3: 1–6). כלי מס׳ 2 הוא גביע אופייני לתקופה, ולו שפה ישרה הנוטה מעט חוצה, דופן דקה, סירוק אופקי בחלקו העליון של הגוף ובסיס שטוח. גביעים דומים נמצאו בקברים המתוארכים לתקופת הברונזה הביניימית ביהוד (Herriott 2015: 113, Fig. 130), באזור (ינאי תשס״ז: 8, איור 4: 10), בבית דגן (Peilstöcker 2006:26, Fig. 3:9) ובחורשים (גלבוע וינאי תשנ״ב: *4, איור 1: 10). נר מס׳ 3 הוא מטיפוס ארבעה פיות, ודומים לו נמצאו בבית הקברות ביהוד (Herriott 2015:117, Fig. 132) וגם בקברים ברחבי הארץ (גלבוע וינאי תשנ״ב: *4–*6, איור 3: 5–7; ינאי תשס״ז 13, איור 13: 63–68; Peilstöcker 2006:28, Fig. 3:3; Yannai 2014:162–163, Figs. 3.33; 3.34). נראה כי הנרות במרחב זה של בקעת אונו, כמו גם במרחב מישור החוף הדרומי (למשל בית דגן ואזור), הם אחד מחפצי הלוואי הקבועים בבתי קברות.

קבר T149. זוהה כתם של אדמה חומה בתוך אדמת חמרה, ובה שרידים של לבני בוץ. מתחת לשכבת החמרה נחשפה קרקע חולית, ובה עצמות אדם לא מזוהות, ולצדן שברי קנקן מתקופת הברונזה הביניימית (איור 4: 4). לקנקן גוף כדורי מוארך, שפה מקופלת חוצה וצוואר הנוטה מעט חוצה. בחלק העליון של גוף הכלי, בחיבור לצוואר, מופיע עיטור של קווים אלכסוניים; לקנקן בסיס שטוח. קנקנים דומים נמצאו בחפירות ביהוד (Herriott 2015:115, Fig. 131), בבית הקברות באזור (ינאי תשס״ז: 9, איור 6: 28) ובבית הקברות שבבית דגן (Yannai 2014:135, Fig. 3.14:4).

התקופה הפרסית

נחשפו שבעה קברים מתקופה זו (תכנית 1: חתך 1–1), כולם נפגעו בפעולות הפיתוח וזוהו רק בחתך הצפוני של החפירה. נראה שהיו אלה קברי שוחה מלבניים. הקברים מתוארים להלן לפי כמות הממצא שנתגלתה בהם.

איור 4. כלי החרס מתקופת הברונזה הביניימית.

מס׳	הכלי	לוקוס/קבר	סל	תיאור
1	בסיס קערה(?)	124	1060/1	טין צלהב, חסמים לבנים, קטנים
2	גביע	124	1059	טין אפור, חסמים לבנים, קטנים
3	נר	126	1060	טין כתום בהיר, חסמים שחורים, לבנים וחומים, קטנים, מיקה
4	קנקן	149	1165	טין ורוד בהיר, ליבה בגוון צלהב־אפור, הרבה חסמים לבנים ושחורים, קטנים

קבר T126 (תכנית 1: חתך 1–1). נחשפה תחתיתו של קבר שוחה מלבני. התגלו עצמות של פרט בוגר (30–40 שנים; ר׳ אשד, להלן) ושברי כלי חרס המתוארכים לתקופה הפרסית, חלקם ממשיכים להופיע גם בראשית התקופה ההלניסטית (המחצית השנייה של המאה הד׳ לפסה״נ), כמו שברי קנקנים ופכית דמוית כישור (איור 5: 1–3). לקנקן מס׳ 1 שפה מעובה, מעוגלת ונוטה חוצה, וצוואר קצר. קנקנים דומים נמצאו בתל מיכל שכבה VIII, שם הם מתוארכים לשנים 430–400 לפסה״נ (Singer-Avitz 1989:122–124, Fig. 9.4:3). לקנקן מס׳ 2 שפה מעובה, נוטה חוצה ומעט רבועה, וצוואר קצר. קנקנים דומים נמצאו בתל מיכל ובאתרים נוספים, ומופיעים מסוף המאה הה׳ לפסה״נ עד סוף התקופה הפרסית (Singer-Avitz 1989:124, Fig. 9.6:3). פכית מס׳ 3 תמימה, דמוית כישור, ולה שפה מעובה, גוף מעוגל מעט ובסיס שטוח שעליו סימני אבניים. בתל מיכל נמצאו כלים דומים בשכבה VI, המתוארכת לשנים 350–300 לפסה״נ. פכיות דמויות כישור מטיפוס זה מופיעות בתקופה הפרסית וממשיכות להתקיים בתקופה ההלניסטית (Singer-Avitz 1989:135, Fig. 9.13:13, 14).

קבר T147. בתחתית הקבר נחפרה אדמה שחורה/אפורה (כ־20 ס״מ עובי), ונמצאו בה מעט עצמות אדם לא מזוהות ושברי כלי חרס המתוארכים לתקופה הפרסית (איור 5: 4–6). לקנקן מס׳ 4 שפה מעובה, נוטה חוצה ולמטה, וצוואר קצר. כלים דומים נמצאו בתל מיכל שכבה IX, המתוארכת לשנים 450–430 לפסה״נ (Singer-Avitz 1989:122, Fig. 9.3:1), ובאפולוניה, המתוארכת לתקופה הפרסית המאוחרת (Tal 1999:127–128: Fig. 4.25:3–8). קנקן מס׳ 5 הוא מטיפוס הקנקנים דמויי־השק שלהם צוואר קצר. שפת הכלי מעובה, נוטה מעט פנימה, וצוואר הכלי מתעגל מעט כלפי גוף הכלי. קנקנים דומים נמצאו בתל מיכל שכבה VIII, המתוארכת לתקופה הפרסית (Singer-Avitz 1989:124, Fig. 9.6:3). לסיר בישול מס׳ 6 שפה נוטה חוצה ולמעלה, דופן דקה ושקע רדוד למכסה. סירי בישול דומים נמצאו בתל מיכל ובאתרים נוספים, ולרוב מתוארכים לאמצע המאה הד׳ – המאה הג׳ לפסה״נ (Kapitaikin 2006:29–30, Fig. 5:9).

קבר T113. נחשף חלקו התחתון של קבר. על סמך שרידים של לבני בוץ שהתגלו בסביבתו, ייתכן שהקבר היה מדופן או מכוסה בהם. תחתית הקבר נוטה בשיפוע קל ממזרח למערב. התגלו עצמות של פרט בוגר (15< שנים; ר׳ אשד, להלן), ככל הנראה ממין זכר. בחלק המזרחי התגלה קנקן באתרו (איור 5: 7), ולו שפת חבל, גוף מוארך וישר, וכתף שטוחה. אף על פי שהקנקן לא רופא בשלמותו, יש להניח כי הידית שנמצאה סמוך לשבריו שייכת לו. טיפוס קנקן זה נוצר בדרום פיניקיה ואופייני לתקופה הפרסית (Bettles 2003:106). דומים לו נמצאו בתל מיכל (Kapitaikin 2006:32, Fig. 7:20), בדור (Stern 1995:58–62, Figs. 2.7–2.8) ובאתרים רבים ברחבי הארץ (Singer-Avitz 1989:139–141).

קבר T146. נחשפה תחתית של קבר שוחה שנחפר לתוך קרקעית חול. נמצאו עצמות של פרט בוגר ממין זכר (19< שנים; ר׳ אשד, להלן), ולצדו שברי קנקן מטיפוס ״חד כתף״ המתאפיין בסיבוב הידית (איור 5: 8).

קבר T148. נחשף קבר שוחה בתוך אדמת החמרה. נמצאו עצמות אדם לא מזוהות, וממצא נוסף, דל ולא־אינדיקטיבי.

קבר T144. נחשף קבר שוחה בתוך אדמת החמרה, ונמצאו בו עצמות של פרט בוגר (ר׳ אשד, להלן), ללא ממצא קרמי.

קבר T145. סמוך לחתך נמצאה תחתיתו של קבר שוחה, ובו עצמות של פרט צעיר (5–15 שנים; ר׳ אשד, להלן). לא נמצא ממצא קרמי שיסייע בתיארוך הקבר.

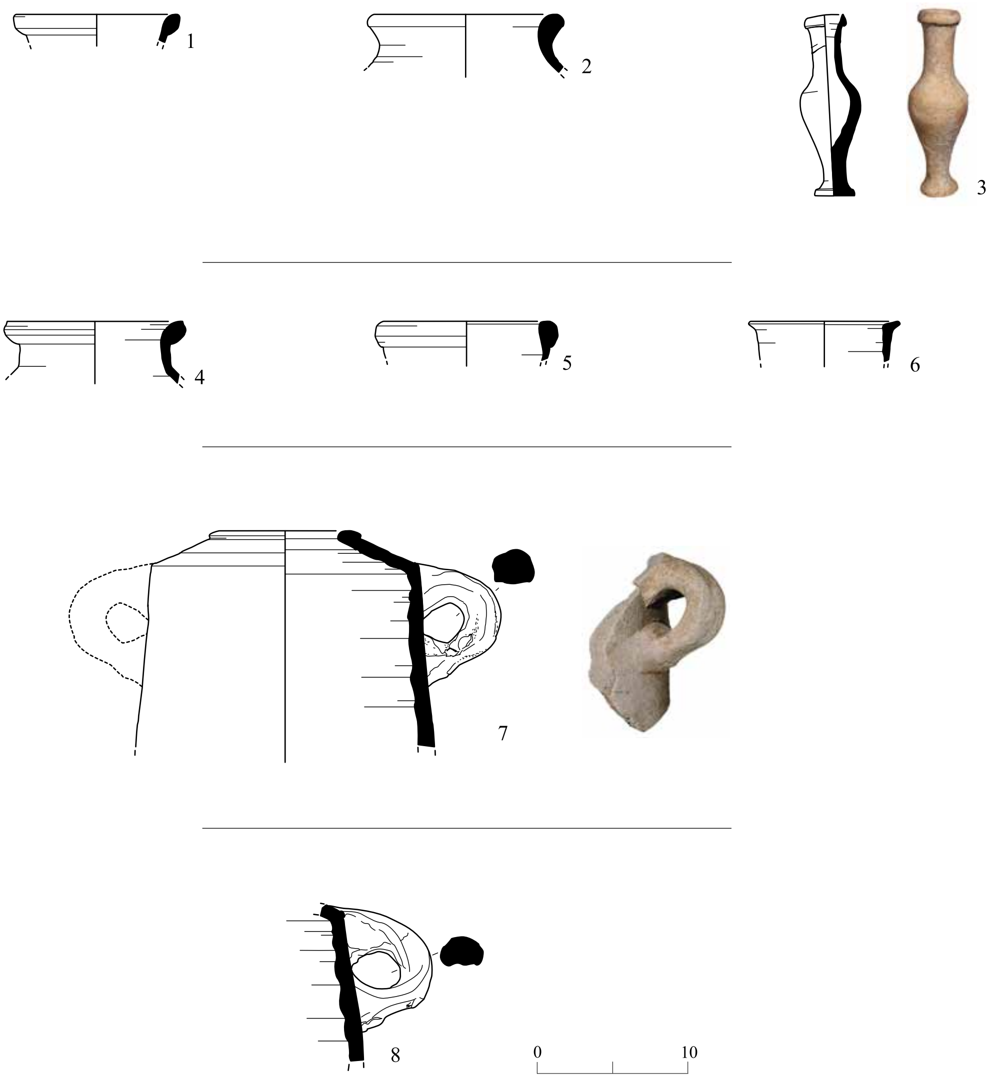

איור 5. כלי החרס מהתקופה הפרסית.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קנקן	126	1158	טין חום בהיר־צלהב, מעט חסמים לבנים, קטנים
2	קנקן	126	1158	טין צלהב, מעט חסמים לבנים, קטנים
3	פכית דמוית כישור	126	1176	טין חום, מעט חסמים קטנים, לבנים, מיקה
4	קנקן	147	1163	טין צלהב, מעט חסמים לבנים, קטנים
5	קנקן	147	1163	טין חום בהיר, מעט חסמים לבנים, קטנים
6	סיר בישול	147	1214	טין כתום בהיר, חסמים שחורים, לבנים וחומים, קטנים
7	קנקן	113	1022/1023/1161	טין צלהב, הרבה חסמים שחורים, לבנים וחומים, קטנים
8	קנקן	146	1159	טין צלהב, הרבה חסמים קטנים שחורים, חומים ולבנים

התקופה הרומית

שרידים מהתקופה הרומית התגלו בחלק הצפוני־המערבי של שטח החפירה. נמצאו קבר בנוי (T153) ומדרום־מערב לו, מפלס אדמה מהודק היטב (L120, L131). הקבר נבנה בכיוון צפון־מזרח – דרום־מערב (תכנית 1: חתך 2–2; איור 6). קירותיו החיצוניים (W118, W154, W156) נבנו מאבני גיר גדולות ובינוניות, מסותתות למחצה, ללא חומר מלכד ביניהן. הקיר שתחם את הקבר מצפון־מזרח לא נחשף כיוון שנמשך מעבר לגבולות שטח החפירה. קירות הקבר הפנימיים (W155, W157) חילקו את הקבר לשלושה משכבים, שדופנותיהם מטויחים בטיח אפור; שניים מהם נחפרו (L137, L139). רצפת הקבר (L158) טויחה אף היא בטיח אפור (כ־5 ס״מ עובי). על המשכבים נמצאו כמה נקברים בקבורה ראשונה, ועצמות אדם נוספות נמצאו שלא בארטיקולציה אנטומית. במשכב הצפוני־המערבי (L137) התגלו עצמותיהם של ארבעה פרטים לפחות, ובהם בוגרים, צעירים וילד שמינם ברוב המקרים לא זוהה (ר׳ אשד, להלן). במשכב הדרומי־המזרחי (L139) נמצאו העצמות בארטיקולציה אנטומית חלקית, והן מייצגות לפחות שלושה פרטים בוגרים (ר׳ אשד, להלן). אפשר שזהו קבר משפחה ששימש לאורך זמן, והעצמות הוזזו על פי הצורך כדי לפנות מקום לקבורה חדשה. ייתכן שמסיבה זו רוב העצמות נמצאו פזורות; לחלופין, ייתכן שהקבר נשדד בשלב כלשהו ואי־הסדר גבר. עצמות פזורות נמצאו גם מחוץ לקבר (L141, L142), והן מחזקות את הטענה כי הוא נשדד. במשכב L139 התגלו אבני מפולת גדולות, שמקורן כנראה בקירות הקבר.

על פי מנח הנקברים בקבר נראה שראשם הונח בצפון, ומכאן שפתח הקבר היה בחלקו הדרומי־המערבי. גם במערות קבורה נהגו להניח את ראשי הנקברים בחלקים הפנימיים של המערה כדי להגן על הראש (קלונר וזיסו תשס״ג: 49; טל תשס״ז: 262).

בהצטברויות שנחשפו מעל קירות הקבר ולצדם התגלו שברי כלי חרס (איור 7: 4, 5) שתוארכו לתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית המאוחרת. לקנקן מס׳ 4, שפה מעובה, נוטה חוצה, צוואר זקוף ועליו סימני

איור 6. קבר בנוי (T153) מהתקופה הרומית המאוחרת, מבט לצפון־מזרח.

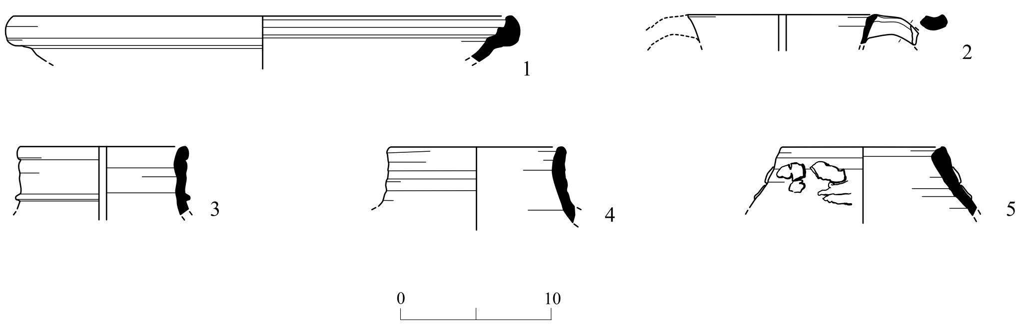

איור 7. כלי החרס מהתקופות הרומית המאוחרת (1–4) והביזנטית (5).

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	131	1079	טין חום־כתמתם, מעט חסמים קטנים, לבנים ושחורים
2	סיר בישול	131	1079	טין חום־כתום, מעט חסמים קטנים, לבנים
3	קנקן	120	1129	טין חום־כתמתם, מעט חסמים קטנים, לבנים
4	קנקן	138	6854/13	טין חום־כתמתם, חסמים קטנים, לבנים
5	קנקן	102	1005	טין חום־כתמתם, מעט חסמים קטנים, לבנים וחומים

אבניים בולטים. קנקנים מטיפוס זה מתוארכים לתקופה הרומית המאוחרת, המאות הג׳–הד׳ לסה״נ, ונמצאו באתרים רבים בישראל (Peacock and Williams 1986:215, Class 62; Blakely 1987:89–90; Seligman 2010:121). כלי מס׳ 5 הוא קנקן עזה, ולו שפה מעובה, נוטה חוצה, וסימני טין על הצוואר. טיפוס זה מקביל לטיפוס 4 של מאיירק, ומתוארך לאמצע המאה הו׳ – המאה הז׳ לסה״נ (Majcherek 1995: Pl. 7, Form 4). כן נמצאו שברי קנקנים וקדרות מהתקופה הביזנטית המאוחרת, שלהם עיטור סירוק, וקערות מטיפוס PRSW (לא צוירו). הממצא המתוארך לתקופה הביזנטית המאוחרת יכול לרמוז על זמן שוד הקבר. מלבד שברי כלי החרס לא נתגלו בקבר ממצאים אחרים, עובדה המחזקת את הטענה כי בשלב מסוים הקבר נשדד.

מדרום־מערב לקבר נחפר מפלס חיים (L131, L120), ונמצאו בו שברי כלי חרס המתוארכים לתקופה הרומית המאוחרת (איור 7: 1–3). לקערה מס׳ 1 שפה מעובה, מחורצת. קערות אלו מתחילות להופיע בסוף המאה הא׳ וממשיכות עד המאה הג׳ לסה״נ (Rapuano 2013:65, Fig. 2:22). קערות דומות נמצאו גם בירושלים, בבנייני האומה, ותוארכו שם למאות הב׳–הג׳ לסה״נ (Magness 2005:104–105). לסיר בישול מס׳ 2 שפה דקה, נוטה מעט חוצה, שקע רדוד למכסה וידית אופקית. כלים דומים נמצאו למשל בנחל חגית (Seligman 2010:111–112, Fig. 3.8:8) ומתוארכים למאות הב׳–הד׳ לסה״נ. לקנקן מס׳ 3 שפה מעובה, מקופלת חוצה, ורכס בולט בשליש התחתון של הצוואר. קנקנים דומים נמצאו למשל בנחל חגית (Seligman 2010:121, Fig. 3.11:10, 11) ומתוארכים למאות הב׳–הד׳ לסה״נ (להרחבה ולהפניות נוספות, ר׳ Seligman 2010:112–121).

סמוך לקבר, כמטר אחד מדרום־מערב לו, התגלה כתם מעוגל של אדמה שחורה (L116; תכנית 1), מהודקת ומעורבת באבנים קטנות. האדמה לא הכילה כלי חרס, ולכן תאריכה אינו ברור. כיוון שהקבר וכתם האדמה נמצאו במפלס דומה, ייתכן שהיה קשר ביניהם.

מאוזולאה או מבני קבורה מטיפוס זה בנויים לרוב כמבנה עילי, יחיד. בתוך מבני הקבורה הותקנו משכבי קבורה, ולעתים הונחו בהם ארונות חרס או עופרת. בחלק מהמקרים הבנייה פשוטה מאבני גוויל, ובחלקם הבנייה מפוארת מאבני גזית (אבני תשנ״ז: 65; יקואל תשע״ג: 155). קברים מעין אלו מוכרים בארץ מהתקופה ההלניסטית עד התקופה הביזנטית, ושכיחים יותר בתקופה הרומית המאוחרת (אבני תשנ״ז: 73). הם נפוצים

בעיקר באתרים בגליל ובמישור החוף,[4] ושכיחים פחות בירושלים ובשומרון (Kuhnen 1990:281–282). בגליל ובמישור החוף נמצאו שלושה טיפוסים עיקריים: (א) מבנה קבר מרובע, שבו שניים עד שישה משכבי קבורה; (ב) מבנה קבורה מחולק לחדרים, שבהם הונחו לעתים סרקופגים או ארונות עופרת; (ג) מבנה קבורה מפואר במסורת של מבני קבורה רומיים שבו כמה חדרי קבורה (אבני תשנ״ז:65–66). על פי שרידי הקבר ביהוד, נראה שהיה זה מבנה קבר מרובע מטיפוס א׳. זוהי הפעם הראשונה שקבר מטיפוס זה נמצא ביהוד.

התקופה האסלאמית

ארבעה קברי שוחה המתוארכים לתקופה האסלאמית התגלו בחלקו הדרומי־המזרחי של שטח החפירה (T122, T128, T135, T150; תכנית 1), שלושה מהם (T122, T128, T150; איור 8) נמצאו מכוסים באבני גיר גדולות, בינוניות וקטנות. כל הקברים נכרו באדמת החול בכיוון מזרח–מערב, ובהם קבורה ראשונית של פרט אחד (ר׳ אשד, להלן). הנקברים הונחו על צדם הימני בכיוון מזרח–מערב, הראש במערב והפנים לדרום, מנח האופייני לקבורה מוסלמית (ר׳ למשל Gorzalczany 2007:71). בתוך הקברים לא נמצאו מנחות קבורה או ממצאים נלווים אחרים; תופעה זו נפוצה בקבורה המוסלמית (Yannai and Nagar 2014:235). תיארוך הקברים נעשה על פי מנח הקבורה המאפיין קבורה מוסלמית, וייתכן שהתאריך הקדום ביותר שלהם הוא התקופה האסלאמית הקדומה ועד התקופה העות׳מאנית. קברים מוסלמים נוספים התגלו במרחק של כ־200 מ׳ מדרום לחפירה (קורנפלד ובר־נתן 2014; Govrin 2015) ותוארכו לתקופה העבאסית ולתקופה העות׳מאנית המאוחרת.

סמוך לארבעת הקברים, כ־120 מ׳ מדרום, נמצא מבנה קבורה, שעל פי המסורת היהודית נקבר בו יהודה בן יעקב (איור 1). אצל גרן (תשמ״ב:214–215) מכונה המבנה ׳נבי יהודא׳. אם כך, ייתכן שהקברים שהתגלו בחפירה קשורים לקבר, שכן הימצאותם של בתי קברות סביב קברי שיח׳, או סביב מקומות קדושים, היא תופעה מוכרת בארץ (ר׳ למשל Canaan 1927:7). בקרבת העיר יהוד אפשר למצוא לכך כמה דוגמות: בית הקברות המוסלמי ברחוב קיבוץ גלויות בתל אביב התפתח ככל הנראה סביב קבר שיח׳ מראד (ששון תש״ע; יהב 2004: 86); בית הקברות הסמוך למלון הילטון בתל אביב התפתח סביב קבר עבד אל־נבי (ארליך תשס״ט:148–149; יהב 2004: 87–88); ביבנה נמצאו קברים סביב קבר שיח׳ אבו הורירה/קבר רבן גמליאל

איור 8. קבר מוסלמי (T150) לפני פתיחתו, מבט לצפון.

[4] קברים בנויים נמצאו ביפו (Jakoel, forthcoming), בכפר גלעדי (קפלן תשכ״ז), בבית שערים (מזר תש״ב:17–19; תשי״ח:34–35; אביגד תשל״ב:92–94), בציפורי (אביגד תשל״ג), בכפר נחום (Corbo 1977), בגוש חלב (ויטו ואלדשטיין תשל״ד), במרות (אילן ודמתי תשמ״ח:164–166) ובטבריה (סטפנסקי תש״ס).

(בן־ארי 2014; טרגן תשס״ה); ובחולות יבנה נמצאו קברים סביב קבר נבי רובין (פישר וטקסל 2006). נראה שגם ביהוד החל תהליך דומה, וסביב הקבר התפתח בית קברות.

התקופה העות׳מאנית המאוחרת

שרידי מבנה (W133, W134) מתקופה העות׳מאנית המאוחרת התגלו בחלק המערבי של שטח החפירה. קירות המבנה השתמרו בגובה יסודותיהם, והם בנויים מאבני גיר ומאבנים מהוקצעות, בינוניות וקטנות, ללא חומר מלכד (תכנית 1; איור 9). שרידי הקירות נמשכים לצפון ולמערב, מעבר לגבולות החפירה, ונראה כי למבנה היו ארבעה חדרים לפחות. במזרח החפירה התגלו מפלסים מהתקופה העות׳מאנית המאוחרת (L109, L112), ובהם כלי חרס האופייניים לתקופה העות׳מאנית המאוחרת, וכן בור (L125; תכנית 1: חתך 3–3) שהיה מכוסה במקבץ של אבני גיר שסודרו באחידות. מתחת למקבץ האבנים נחפרו שתי שכבות הצטברות של אדמה חומה, וביניהן הצטברות של קרקע חול. בבור נמצאו שברי כלי חרס מהתקופות הכלקוליתית, הברונזה המאוחרת והעות׳מאנית (לא צוירו). ייעודו של בור זה אינו ברור.

כלי החרס מהתקופה העות׳מאנית (איור 10) שנמצאו באתר הם בעיקר כלי יום־יום, האופייניים לתקופה. רוב הכלים שייכים למשפחת כלי עזה השחורים והאפורים, השכיחים מאוד ומוכרים מאתרים רבים בארץ במאות הי״ט עד ראשית המאה הכ׳ (לדיון טיפולוגי, ר׳ ישראל תשס״ו). הקבלות נמצאו בכפר גבירול (אל־קוביבה; Vincenz 2019:187–194), ברמת הנדיב (Boas 2000:56), ביפו, מתחם הקשלה (Vincenz forthcoming) ובאור יהודה (כפר עאנה; Gophna and Taxel 2007:56–61). כלי מס׳ 1 הוא קערה מזווה, שווריאנטים שלה נמצאו באתר. מקבילות לה נמצאו למשל באל־קבאב ובאתרים נוספים (אבישר תשס״ו:58*–60*, איור 6:3). קדרה מס׳ 2 שימשה ככל הנראה לבישול, ומקבילות לה נמצאו באל־קבאב (אבישר תשס״ו:60*, איור 6:10). כלי מס׳ 3 הוא מקטר נרגילה, דמוי חרוט, בחלקו התחתון פתח צר למדי (3 ס״מ), וחלקו העליון מסתיים במסננת, ובה חמישה נקבים מסודרים סביב נקב מרכזי; הקערה השתמרה בחלקה. על המסננת ועל הדופן הפנימית של הקערה נותרו סימני פיח. נרגילות הן ממצא נפוץ למדי באתרים מהתקופה העות׳מאנית, אך נרגילות גדולות כמו זו נפוצות פחות. ייתכן שגודלה מלמד על שרפת טבק בכמויות גדולות, או על כך שהיא שימשה הרבה אנשים (Taxel 2008:51). שני חלקי נרגילות גדולות, דומות לזו שנמצאה בחפירה, נמצאו בתל קטרה שבגדרה (Taxel 2008:49–51, Fig. 6:1, 2).[5]

איור 9. שרידי מבנה מהתקופה העות׳מאנית המאוחרת, מבט לצפון.

[5] תודתי לעדנה שטרן על הסיוע בזיהוי הכלי ועל ההפניות למקבילות.

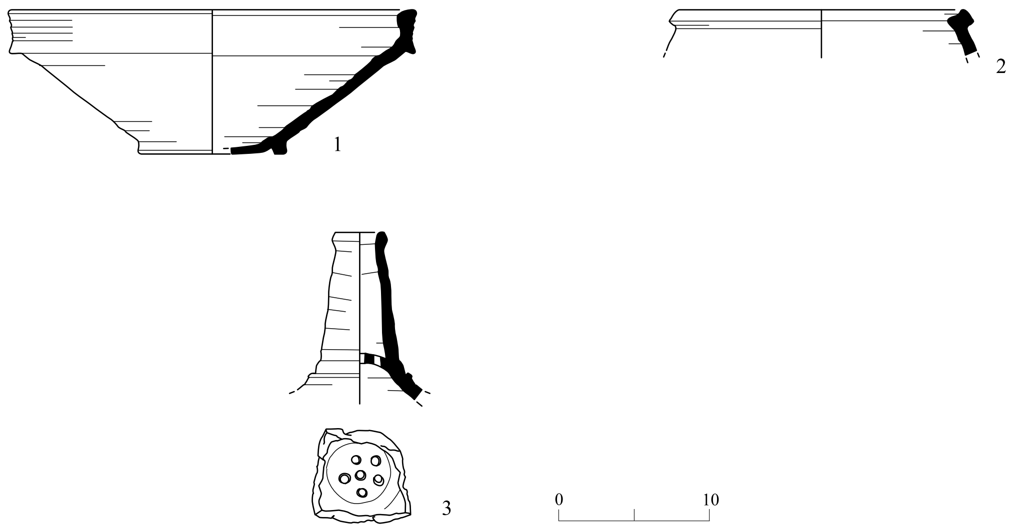

איור 10. כלי החרס מהתקופה העות׳מאנית המאוחרת.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	112	1020	טין אפור, חסמים לבנים, קטנים
2	קדרה	132	1087	טין שחור, חסמים לבנים, קטנים
3	ראש נרגילה	104	1004	טין חום, מעט חסמים לבנים, קטנים

הממצא

נוסף על כלי החרס שתוארו לעיל (ר׳ איורים 4, 5, 7, 10; ור׳ גם Brink, this volume), נמצאו באתר פריטי צור מהתקופה הכלקוליתית.

מכלול הצור מהתקופה הכלקוליתית

יעקב ורדי

מכלול הצור באתר מצומצם למדי. נמצאו 66 פריטים, ובהם פסולת, פסולת תעשייה, גרעינים וכלים. הממצא שייך ברובו לתקופה הכלקוליתית; רק להב מגל גיאומטרי אחד שייך לתקופת הברונזה התיכונה ב׳.[6] רוב הפריטים נאספו מבורות 1 ו־2; מעט פריטים וכלים נמצאו בפני השטח ובהקשרים מאוחרים.

זוהו ארבעה סוגים של חומרי גלם ששימשו לייצור כלי הצור באתר: (1) צור אפור כהה/חום, דק גרגר, שלו מרקם חלקלק — זהו חומר הגלם העיקרי, המוכר בתעשיית הצור הכלקוליתית, ופריטים וכלים רבים שהופקו ממנו נמצאו בחפירות ביהוד (יקואל וברינק 2014); (2) צור אפור כהה, ולו גסות גרגר בינונית; (3) צור שאינו אחיד, ברקציוזי, שיוצרו ממנו פריטי פסולת אחדים, ובהם גרעין אחד; (4) צור חום בהיר, שיוצר ממנו להב מגל גיאומטרי. כן נמצאו שני כלים עשויים מאבן גיר.

---

[6] טיפוס זה הופיע לראשונה בתקופת הברונזה התיכונה 2, והוא שימש עד תקופת הברזל 2ב׳; ללא ממצא מתארך נוסף, קשה לתארכו במדויק. להב המגל הגיאומטרי עשוי מצור חום בהיר.

טבלה 1. התפלגות פסולת הצור ופסולת תעשיית הצור

הממצא	מס׳	%	% מהמכלול
פסולת			
שבבים	3	25.0	4.5
גושים	9	75.0	13.6
ס״ה פסולת	12	100.0	18.2
פסולת תעשייה			
נתזים	13	40.6	19.7
נתזים ראשוניים	2	6.3	3.0
להבים ולהבונים	8	25.0	12.1
להבי רכס	1	3.1	1.5
טבלת גרעין	2	6.3	3.0
פסולת חידוש גרעין	4	12.5	6.1
פסולת נקר	2	6.3	3.0
ס״ה פסולת תעשייה	32	100.0	48.5
גרעיני נתזים	3		4.5
גרעיני להבונים	2		3.0
גרעיני להבים	2		3.0
כלים	15		22.7
ס״ה	66		100.0

טבלה 2. התפלגות הפסולת והכלים לפי טיפוסים מבורות 1 ו־2[i]

הממצא	בור 1		בור 2	
	מס׳	%	מס׳	%
פסולת				
שבבים	1	5.9	2	5.4
גושים	1	5.9	3	8.1
ס״ה פסולת	2	11.8	5	13.5
פסולת תעשייה				
נתזים	3	17.6	9	24.3
נתזים ראשוניים		0.0	2	5.4
להבים ולהבונים	2	11.8	5	13.5
להבי רכס	0		1	2.7
טבלת גרעין			2	5.4
פסולת חידוש גרעין	2	11.8	2	5.4
פסולת נקר			2	5.4
ס״ה פסולת תעשייה	7	41.2	23	62.2
גרעיני נתזים			2	5.4
גרעיני להבונים			1	2.7
גרעיני להבים	1	5.9	1	2.7
כלים	7	41.2	5	13.5
ס״ה	17	100.0	37	100.0

[i] התפלגות זו לא כוללת תשעה פריטים וכלים שנמצאו מחוץ להקשרים כלקוליתיים.

טבלה 3. התפלגות הכלים מן החפירה[i]

הכלי	כלל המכלול		בור 1		בור 2	
	מס׳	%	מס׳	%	מס׳	%
מרצעים ומקדחים	2	13.33	2	28.6		
מגרדים	2	13.33	1	14.3		
להבי מגל כלקוליתיים	2	13.33			2	40.0
להב מגל גיאומטרי	1	6.67				
מיקרוליתים	2	13.33			1	20.0
נקר/להבון משובר	1	6.67			1	20.0
כילף (בשלבי הכנה)	1	6.67	1	14.3		
משונן	1	6.67	1	14.3		
נתז משובר	3	20.00	2	28.6	1	20.0
ס״ה	15	100.00	7	100.0	5	100.0

[i] במכלול נספרו שלושה כלים שנמצאו מחוץ להקשרים כלקוליתיים.

רוב פריטי הפסולת שנמצאו (טבלות 1, 2) הם תוצר של פעולת סיתות מכוונת. נמצאו נתזים שאינם אחידים; להבים; להבונים, ובהם להבונים מצור קלצדוני, שקוף למחצה (חומר גלם מסוג 1); פריטי חידוש גרעין, ובהם שתי טבלות גרעין ולהב רכס אחד. יתר הפריטים הם פריטי הסרה לא־אחידים שנועדו לחדש את אזור ההסרות בגרעין.

הגרעינים חולקו לסוגים על פי דגם הצלקות שעל הגרעין. נמצאו גרעיני נתזים, גרעיני להבים וגרעיני להבונים; לגרעיני הלהבים ולגרעיני הלהבונים יש צלקות פריזמטיות ברורות. גרעין להבונים אחד עשוי על נתז ראשוני. חשוב לציין שהלהבונים הוסרו מהפן הוונטרלי של הגרעין בדומה לייצור של נקרים, אולם במקרה זה, ברור שזהו גרעין להבונים ולא כלי בשל ממדי הגרעין (11.24 × 26.40 × 37.00 מ״מ). אחד מגרעיני הלהבונים ניזוק משרפה. תיארוך הפריטים לתקופה הכלקוליתית נקבע על פי הטיפולוגיה (טבלות 1–3) ועל פי הממצאים האחרים שנחשפו סמוך להם בתוך הבורות.

כלים

נמצאו 15 כלים מתשעה טיפוסים (טבלה 3).

להבי מגל (איור 11: 1, 2).— נמצאו שני להבי מגל כלקוליתיים, שבורים, השונים מרוב להבי המגל האופייניים לתקופה זו (Vardi and Gilead 2013). לכלי מס׳ 1 (4.24 מ״מ עובי, 13.7 מ״מ רוחב) שברור קל המכסה צלע אחת באופן חלקי למדי. ברק השימוש דל, ואין שברור של החורפה; הכלי שרוף. כלי מס׳ 2 (16.57 מ״מ אורך, 7.78 מ״מ רוחב) עשוי מצור אפור כהה, ולו גסות גרגר בינונית. לכלי חתך טרפזי ושברור נמרץ של החורפה שהסיר חלק ניכר מברק השימוש.

להב המגל הגיאומטרי (L124; איור 12; 8.20 × 30.59 × 54.17 מ״מ; תכנית 1: חתך 1–1:1) נפוץ במכלולי כלי הצור של האלף השני וראשית האלף הראשון לפסה״נ (Rosen and Vardi 2014). חורפת הכלי משוננת וברק השימוש בוהק מאוד ומופיע על הפנים הוונטרלי והדורסלי, צורת הכלי משולשת ויש לו גב וקטימה מעוצבים בשברור זקוף.

איור 11. כלי צור: להבי מגל (1, 2), להבון משוברר (3), מקדח (4).

מיקרוליתים (איור 11: 3).— נמצאו שלושה מיקרוליתים האופייניים לתעשייה הכלקוליתית, כולם עשויים על צור דק־גרגר, שקוף למחצה. אחד הכלים הוא להבון משובר (איור 11: 3), ואילו שני האחרים הם להבונים קטומים; לאחד מהם יש מכת נקר. כלים אלו נפוצים בתקופה הכלקוליתית (Gilead 1984; Vardi and Gilead 2013), ורבים מטיפוס זה נמצאו ביהוד (פרויקט לוגנו; יעקב ורדי, תצפית אישית) ובאתרים אחרים משלהי התקופה הכלקוליתית, בהם גם בתי מלאכה (Vardi and Gilead 2013).

מקדחים (איור 11: 4).— נמצאו שני מקדחים: האחד (לא צולם) נמצא סמוך ללהב המגל הגיאומטרי מתקופת הברונזה התיכונה ב׳ (איור 12), וייתכן שאינו שייך לרוב המכלול המתוארך לתקופה הכלקוליתית. המקדח

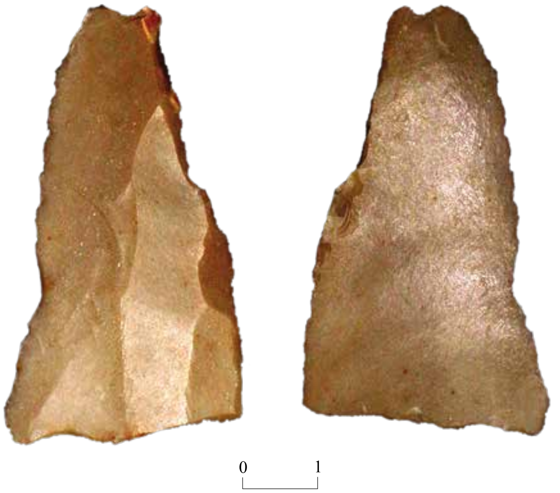

איור 12. להב מגל גיאומטרי.

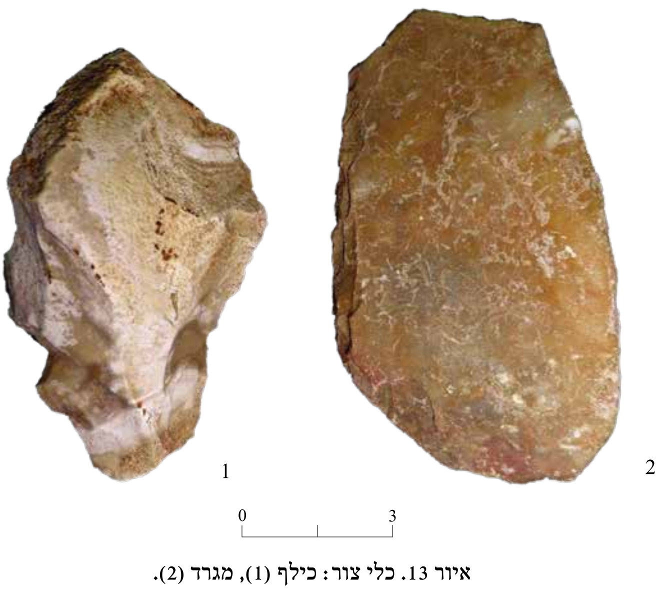

איור 13. כלי צור: כילף (1), מגרד (2).

האחר (איור 4:11 ; 4.50 × 12.57 × 47.30 מ״מ) הופק בקפדנות. הוא עשוי על צור חום בהיר, ולו פסים סגולים ושברור דו־צדדי לכל אורכו.

כילף (איור 1:13).— הכילף עוצב על גוש של צור גס־גרגר. לכלי (32.46 × 48.78 × 78.94 מ״מ) חתך משולש עד טרפזי, והוא הופק בהתזות על הפן הדורסלי, ובאופן חלקי, גם על הפן הוונטרלי. חומר הגלם וחתך הכלי מלמדים כי זהו כילף לא גמור שעבר רק סיתות ראשוני, כנראה כיוון שלא הצליחו ליצור לו חורפה חדה. בקצה הכלי נמצא מעין שקע מכוסה בקליפה שלא הוסרה, עובדה המחזקת את הטענה שייצור הכלי לא הושלם.

מגרדים ומקרצף.— נמצאו שני מגרדים, אחד מהם עגול על נתז מגיר (26.1 × 53.5 × 88.9 מ״מ ; איור 2:13), ומקרצף (לא צולם) שעוצב על חלוק אבן גדול מאבן גיר קשה.

מרצעים.— נמצאו שני מרצעים (לא צולמו), שלהם חוד קצר שנוצר משתי שקערוריות צמודות זו לזו.

כלי משונן ונתזים משוברים.— נמצאו כלי משונן שעוצב על נתז ראשוני — ייתכן שהיה במקור חלק ממגרד לוחי — ושלושה נתזים משוברים (לא צולמו). הכלים אינם אחידים בצורתם או בגודלם, ונראה ששימשו למגוון רחב של מלאכות (Rosen 1997:90–91).

מכלול הצור מהחפירה מצומצם. מרבית הפריטים והכלים שנתגלו שייכים לתקופה הכלקוליתית, וכלי אחד שנמצא בהקשר מעורב אופייני לאלף השני לפסה״נ, מתקופת הברונזה התיכונה ב׳ עד תקופת הברזל 2ב׳.

המִמצא מהתקופה הכלקוליתית דומה לזה שנתגלה בחפירות קודמות ביהוד (יקואל ובּרינק 2014 ; בן־ארי ומרקו, מידע בעל פה). הלהבים והלהבונים, גרעיני הלהבים וגרעיני הלהבונים, וכן המיקרוליתים ולהבי המגל, דומים מאוד לפרטי התעשייה שנמצאו בבור פסולת הסיתות ביהוד (פרויקט לוגנו ; יעקב ורדי, תצפית אישית), והם מלמדים על פעילות האדם בבקעת אונו במשך התקופה הכלקוליתית. ממצאים דומים, בעיקר בחומרי הגלם, בטיפוסי הכלים ובתכונותיהם המורפולוגיות, נמצאו במכלול הליתי מחפירות דרך נמיר (Brink et al. 2016). תוצרי תעשיית הלהבים והלהבונים מוכרים גם מאתרים בשפלה, כגון גבעת האורנים (Barkai 2004), מודיעין, מתכם בוכמן (Vardi and Yegorov, forthcoming) וחורבת עילית ב׳ (Vardi and Gilead 2013). האתר בחורבת עילית ב׳ נמצא בעמק האלה, וסביר להניח כי הוא שייך למכלול האתרים הכלקוליתיים של שפלת יהודה ואזור ההר.

התפוצה הגיאוגרפית מלמדת כי מכלול הצור מיהוד אופייני לאזורי השפלה ומישור החוף. אזור זה דל בממצא כלי צור, ולכן המידע שנאסף מוסיף נדבך חשוב למה שהיה ידוע לנו עד כה. נראה כי באזור זה סיתות הצור קפדני, בפרט של להבים ולהבונים שמהם התקינו להבי מגל ומיקרוליתים. בעתיד, השוואה בין המכלולים שהוזכרו לעיל תסייע לאפיין את תעשיית הצור של בקעת אונו ומישור החוף ותספק מידע מדויק יותר.

ממצא העצמות מהקברים

ורד אשד

עצמות האדם נמצאו בקברים מתקופת הברונזה הביניימית ומהתקופות הפרסית, הרומית והאסלאמית, והם נבדקו בשטח. מרבית העצמות נמצאו במצב השתמרות גרוע, והיה קושי בשחזור המדדים האנתרופולוגיים. העצמות מתקופת הברונזה הביניימית לא זוהו. זיהוי העצמות נעשה על פי באס (Bass 1987), וזיהוי השיניים, על פי הילסון (Hillson 1986). להלן תיאור הממצא שזוהה, לפי סדר כרונולוגי.

התקופה הפרסית

קבר T113. עצמות האדם נמצאו בארטיקולציה אנטומית. הפרט נמצא שוכב בכיוון צפון־מזרח–דרום־מערב, פרקדן, על גבו, רגליו פשוטות קדימה. הפרט בוגר (15< שנים) ועצמותיו מגושמות מאוד; ייתכן שמין הפרט הוא זכר.

קבר T126. נמצאו עצמות פוסטקרניאליות, שברי עצמות גולגולת ושיניים המייצגות פרט אחד. מורפולוגיית העצמות העדינה מלמדת שמין הפרט הוא ככל הנראה נקבה. על פי דרגת שחיקת השיניים גילה 30–40 שנים.

קבר T144. נמצאו עצמות אדם במצב השתמרות גרוע של פרט שגילו 15> שנים; מינו אינו ידוע.

קבר T145. נמצאו עצמות גולגולת במצב השתמרות גרוע של פרט צעיר שגילו 5–15 שנים.

קבר T146. זוהו עצמות רגל ועצם ירך (45 מ״מ קוטר וורטיקאלי) של זכר בוגר (19< שנים).

התקופה הרומית

במבנה הקבורה (T153) נמצאו נקברים רבים במצב השתמרות גרוע, חלקם בארטיקולציה אנטומית. סך הכול זוהו 11 פרטים, שניים מתוכם ילדים. מרבית הגולגולות הונחו בחלק הצפוני של הקבר, ולכן ייתכן שהפרטים נקברו בקבורה ראשונית. פיזור חלק מעצמות השלדים נגרם כתוצאה מקבורה לאורך זמן, שהצריכה הזזת שלדים לצדי הקבר, ומשוד. כיוון שרוב העצמות נמצאו בערמות, כל אחד ממשכבי הקבורה (L137, L139) נחשב למכלול. סביב משכבי הקבורה נמצאו עצמות אדם בתפזורת, ונראה כי הוצאו ממקומם במהלך שוד (L140, L141, L142).

לוקוס 137. במשכב הצפוני־המערבי נמצאו עצמות המייצגות ארבעה פרטים לפחות: גולגולת, שלפי עוביה הקטן והתפרים הפתוחים הייתה שייכת לפרט צעיר שגילו 15–25, מינו אינו ברור; עצמות ארוכות של ילד שגילו 5–10 שנים; וגולגולת של פרט בוגר ממין זכר, שגילו על סמך רמת שחיקת השיניים 30–40 שנים.

לוקוס 139. במשכב הדרומי־המזרחי נמצאו עצמות המייצגות שלושה פרטים לפחות: ראש עצם ירך, מאוחה לגוף העצם של פרט בוגר שגילו 19 שנים (Johnston and Zimmer 1989) — על פי הקוטר הוורטיקלי של ראש עצם הירך (46 מ״מ) נראה שמין הפרט הוא זכר; גולגולת של זכר שגילו על פי דרגת שחיקת השיניים 40–50 שנים; ופרט בוגר שגילו 15< שנים, מינו אינו ברור.

לוקוסים 140, 141, 142. סביב מבנה הקבר נמצאו עצמות בתפזורת השייכות לשלושה פרטים: פרט בוגר שגילו 15< שנים ומינו אינו ברור; עצמות ארוכות של ילד שגילו 5–10 שנים (Johnston and Zimmer 1989); ושברי עצמות עדינות של ילד שגילו 15–18 שנים, או של נקבה.

התקופה האסלאמית

בקברים נמצאו פרטים אחדים. כולם נמצאו שוכבים על צד ימין בציר מזרח–מערב; ראשיהם הונחו במערב ופניהם לדרום.

קבר T122. נמצאו עצמות בארטיקולציה אנטומית. על פי עצמות האגן נראה שמין הפרט הוא נקבה שגילה 50< שנה (Lovejoy et al. 1985; Brooks and Suchey 1990).

קבר T128. נמצאו עצמות בארטיקולציה אנטומית. על פי המורפולוגיה העדינה של העצמות הארוכות, ייתכן כי מין הפרט הוא נקבה, ועל פי דרגת שחיקת השיניים גילה 18–25 שנים.

קבר T135. נמצאו עצמות בארטיקולציה אנטומית. המורפולוגיה של הגולגולת מלמדת שמין הפרט הוא זכר, ועל פי דרגת שחיקת השיניים גילו 20–30 שנים.

קבר T150. נמצאו עצמות בארטיקולציה אנטומית. על פי המורפולוגיה של העצמות הארוכות והגולגולת, נראה כי מין הפרט הוא נקבה, ועל פי דרגת שחיקת השיניים גילה 20–25 שנים.

סיכום ומסקנות

בחפירה התגלו שרידים משש תקופות לא רציפות, ובהן התקופה הכלקוליתית, תקופת הברונזה הביניימית, התקופה הפרסית, התקופה הרומית, התקופה האסלאמית והתקופה העות׳מאנית המאוחרת.

מהתקופה הכלקוליתית נחשפו בורות אשפה סמוכים זה לזה, ובהם פסולת ביתית. השוואה שנערכה בין מכלולי כלי החרס שנמצאו בתוך הבורות מלמדת כי היו שינויים בכמות הכלים שהושלכו לתוכם. למשל, באחד הבורות הושלכו יותר קערות מקנקנים, ובבור אחר, סמוך לו, הושלכו יותר קנקנים מקערות. קשה לקבוע אם הסיבה להבדלים קשורה בתפקוד בורות האשפה או שהיא אקראית. חשוב להדגיש כי לשלושת הבורות הושלכו כלי חרס האופייניים למשק בית ומתוארכים לאותו פרק זמן. תמונה דומה עולה מבורות אשפה אחרים שהתגלו בחפירות ״שוק אשכנזי״ ביהוד (יקואל, בהכנה), ונראה שגם שם האשפה ביתית. חשוב לציין כי טרם התגלו ביהוד שרידים אדריכליים מהתקופה הכלקוליתית, ומכאן עולות שאלות רבות בנוגע למיקום היישוב, גודלו ואופיו; ייתכן שהיישוב נמצא בסביבת תל יהוד (איור 1) שלא נחפר. מחפירה זו ומחפירות קודמות שנערכו ביהוד אפשר להסיק שהיישוב היה כנראה כפרי. ריבוי בורות האשפה שנחשפו מלמד כי היישוב היה גדול למדי. מכלולי הכלים שנמצאו באתר זהים למכלולים מיישובים נוספים מהתקופה הכלקוליתית המאוחרת (ברינק 2011).

בתקופת הברונזה הביניימית שימש האתר שדה קבורה. הקברים מתקופה זו הם חלק משדה קבורה גדול שנחפר בשנים קודמות בסביבה (Govrin 2015:105–111, 124–126; איור 1). השתמרות השרידים בחפירה אמנם דלה מאוד, אך הימצאותם מצפון־מערב לשדה הקבורה הגדול שחפר גוברין (מידע בעל פה) מצביעה על גודלו של בית קברות, שגבולותיו עדיין אינם מוכרים לנו.

זוהי הפעם הראשונה ששרידים ארכיאולוגיים מהתקופה הפרסית מתגלים סביב יהוד. מעניין כי גם בתקופה זו האתר שמר על צביונו ושימש שדה קבורה, אך כמות הממצאים הקטנה והשתמרותם הדלה אינם מאפשרים להרחיב בנושא זה. כלי החרס מהתקופה הפרסית הם מטיפוסים מוכרים מאתרים רבים בישראל.

בתקופה הרומית המאוחרת, לאחר פער של שנים רבות, נבחר המקום לשמש פעם נוספת לקבורה. הקבר הבנוי שהתגלה הוא ממצא ייחודי בעיר, משום שעד כה לא נמצאו בה קברים המתוארכים לתקופה הרומית המאוחרת. גם סוג הקבר אינו שכיח במישור החוף ובבקעת אונו. שרידים אדריכליים המתוארכים לתקופה הרומית המאוחרת התגלו בחפירות ״שוק אשכנזי״ ביהוד, כ־400 מ׳ מדרום־מזרח לשטח החפירה (יקואל, בהכנה), ובהן התגלו כבשנים לייצור כלי חרס ומתכת, ונראה שהאתר שימש אזור תעשייה. תפרוסת השרידים מהתקופה מצביעה על האפשרות ששולי העיר נוצלו לשימושים שונים: השוליים הצפוניים־המערביים שימשו שטחי קבורה, ואילו השוליים הדרומיים־המזרחיים שימשו לתעשייה. חפירות עתידיות בשטחים שבין שתי החפירות עשויות לסייע לאישוש הטענה.

מהתקופה האסלאמית ועד התקופה העות׳מאנית הקדומה המשיך האזור לשמש לקבורה, אך מיעוט הממצאים אינו מאפשר לקבוע את פרק הזמן המסוים בתקופה האסלאמית שאליו הם שייכים. הקבורה נערכה

לרוב בקברי שוחה מכוסים. מיקום הקברים היה קשור כנראה בקבר יהודה בן יעקב הסמוך לאתר. תופעה זו היא חלק ממסורת של התפתחות בתי קברות סביב קברי שיח׳ או בסביבת מקומות קדושים.

בתקופה העות׳מאנית המאוחרת שימש האזור למגורים. השרידים הדלים של המבנה שנחשף היו שייכים לכפר הערבי אל־יהודייה/אל־עבאסייה. ממצא כלי החרס המתוארכים לתקופה העות׳מאנית המאוחרת מלמדים, שבאזור זה הבנייה השתייכה לשלב המאוחר של ההתיישבות בכפר. על פי העדויות, אוכלוסיית הכפר אל־יהודייה מנתה בתקופה העות׳מאנית המאוחרת 800–1000 איש; בכפר פעלו שני בתי ספר וכלכלתו התבססה בעיקר על חקלאות ועל קליעת מחצלות (Khalidi 1992:232). הכפר נהרס בשנת 1948, ועל אדמותיו הוקמה העיר יהוד.

הפניות

אביגד נ׳ תשל״ב. **בית שערים** ג: **החפירות הארכיאולוגיות בשנים תשי״ג–ותשי״ח, מערכות–קברים 3־12**. ירושלים.

אביגד נ׳ תשל״ג. ׳קבר בנות יעקב׳ שליד ציפורי. **ארץ־ישראל** יא: 41–44.

אבישר מ׳ תשס״ו. ממצא כלי החרס. בתוך מ׳ עין גדי. אל־קבאב. **עתיקות** 51: *58–*67.

אילן צ׳ ודמתי ע׳ תשמ״ח. **מרות: הכפר היהודי הקדום**. תל אביב.

אלישע י׳ 2013. יהוד. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 125 (29.5.2013). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=2242&mag_id=120 (תאריך גישה 15.1.2014).

אבני ג׳ תשנ״ז. **בתי הקברות של ירושלים ובית גוברין במאות ד׳–ז׳ לסה״נ: כדוגמה לבתי קברות עירוניים בארץ ישראל בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית**. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

ארבל י׳ 2013. תל יהוד. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 125 (30.5.2013). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=2239&mag_id=120 (תאריך גישה 15.1.2014).

ארליך מ׳ תשס״ט. בכל זאת יש בה משהו — תל אביב בימי בביניים. בתוך. א׳ איילון עורך. **ההיסטוריה הסודית של תל אביב: מה קרה כאן במשך 20,000 שנה?**. תל אביב. עמ׳ 141—151.

אשד ו׳ 2011. יהוד. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 123 (6.7.2011). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1726&mag_id=118 (תאריך גישה 15.1.14).

בן־ארי ח׳ 2014. יבנה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 126 (19.6.2014). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=8510&mag_id=121 (תאריך גישה 25.3.2015).

ברינק אק״מ ון דן 2011. תל אביב, דרך נמיר. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 123 (11.9.2011). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1787&mag_id=118 (תאריך גישה 26.10.2014).

ברינק אק״מ ון דן ושמואלי א׳ תשנ״ו. יהוד. **חדשות ארכיאולוגיות** קד: 74–75.

גודוביץ ש׳ תשנ״ט. יהוד. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 109: 96–97.

גודוביץ ש׳ תש״ס. יהוד. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 110: 55–58.

גלבוע א׳ וינאי א׳ תשנ״ב. מערות קבורה מתקופת הברונזה הביניימית בחורשים. **עתיקות** 21: *1–*8.

גרן ו׳ תשמ״ב. **תיאור גיאוגראפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ־שראל** 1: **יהודה** (א) (תרגום מצרפתית לפי מהדורת פאריס 1868, ח׳ בן־עמרם). ירושלים.

הדד א׳ תש״ס. יהוד. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 111: 134–135.

ויטו פ׳ ואדלשטיין ג׳ תשל״ד. המאוזוליאום בגוש חלב. **קדמוניות** 25-26: 49–55.

ולדניצקי נ׳ 2006. יהוד. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 118 (8.1.2006). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=291&mag_id=111 (תאריך גישה 15.1.2014).

טל א׳ תשס״ז. **הארכיאולוגיה של ארץ־ישראל בתקופה ההלניסטית: בין מסורת לחידוש.** ירושלים.

טרגן ח׳ תשס״ה. ארכיטקטורה ״מגויסת״ בתקופה הממלוכית המוקדמת: אל־אשרף ח׳ליל והקבר של אבו הרירה/רבן גמליאל ביבנה. בתוך מ׳ פישר, עורך. **יבנה, יבנה־ים וסביבתן: מחקרים בארכיאולוגיה ובהיסטוריה של מישור חוף יהודה.** תל אביב. עמ׳ 317–338.

יהב ד׳ 2004. **יפו, כלת הים: מעיר ראשה לשכונות עוני; דגם לאי־שוויון מרחבי.** תל אביב.

ינאי א׳ תשס״ז. בית קברות מתקופת הברונזה הביניימית באזור. **עתיקות** 55: 1–28.

ינאי א׳ 2004. יהוד. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 116 (31.5.2004). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=20&mag_id=108 (תאריך גישה 15.1.2014).

ינאי א׳ 2008. בית דגן. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 120 (24.8.2003). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=867&mag_id=114 (תאריך גישה 16.6.2014).

יקואל א׳ 2012. יהוד, שוק אשכנזי. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 124 (2.9.2012). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=2065&mag_id=119 (תאריך גישה 15.1.2014).

יקואל א׳ תשע״ג. **קברים וקבורות ביפו בתקופה הרומית (המאה הא׳ לפני הספירה – המאה הד׳ לספירה).** עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

יקואל א׳ 2019. כפר גבירול: אל־קוביבה בתקופה העות׳מאנית המאוחרת. **עתיקות** 96: 1*–16*.

יקואל א׳ בהכנה. שרידים מהתקופות הכלקוליתית, הרומית והביזנטית ב״שוק אשכנזי״ ביהוד. **עתיקות.**

יקואל א׳ וברינק אק״מ ון דן 2014. תל יהוד, פרויקט לוגנו. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 126 (31.12.2014). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=13708&mag_id=121 (תאריך גישה 15.1.2014).

ישראל י״מ תשס״ו. **משפחת כלי עזה השחורים מן התקופה העות׳מאנית.** עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן גוריון בנגב. באר שבע.

מזר ב׳ תש״ב. עונת החפירות הרביעית בבית שערים (סקירה מוקדמת). **ידיעות** ט: 5–20.

מזר ב׳ תשי״ח. **בית־שערים: פרשת החפירות בשנות תרצ״ו–ת״ש א: מערכות הקברים מס׳ 1–4.** ירושלים.

מילבסקי י׳ 2008. יהוד. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 120 (19.8.2008). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=863&mag_id=114 (תאריך גישה 18.4.2016).

מרום נ׳ כרך זה. עצמות בעלי החיים מבורות האשפה מהתקופה הכלקוליתית ביהוד.

סגל א׳ ואשד ו׳ 2011. תל יהוד. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 123 (29.11.2011). www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1867&mag_id=118 (תאריך גישה 15.1.2014).

סטפנסקי י׳ תש״ס. שני מאוזוליאה בגבול בית הקברות של טבריה מן התקופה הרומית. **עתיקות** 38: 73*–90*.

פישר מ׳ וטקסל י׳ 2006. יבנה, סקר מפה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 118 (15.11.2006). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=437&mag_id=111 (תאריך גישה 24.6.2013).

קורנפלד י׳ ובר־נתן ר׳ 2014. יהוד. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 126 (22.9.2014). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=10581&mag_id=121 (תאריך גישה 25.3.2015).

קלונר ע׳ וזיסו ב׳ תשס״ג. **עיר הקברים של ירושלים בימי הבית השני.** ירושלים.

קפלן י׳ תשכ״ז. המאוזוליאום בכפר גלעדי. **ארץ־ישראל** ח:104–113.

שמואלי א׳ תשנ״ה. תל יהוד. **חדשות ארכיאולוגיות** קג:57.

ששון א׳ תש״ע. בשלהי התקופה העות׳מאנית. בתוך מ׳ צור וש׳ רוטברד, עורכים. **לא ביפו ולא בתל אביב: סיפורים, עדויות ותעודות משכונת שפירא.** תל אביב. עמ׳ 56–58.

Barkai R. 2004. The Chalcolithic Lithic Assemblage. In N. Scheftelowitz and R. Oren. *Giv'at Ha-Oranim: A Chalcolithic Site* (*Salvage Excavation Reports* 1). Tel Aviv. Pp. 87–109.

Bass W.M. 1987. *Human Osteology: A Laboratory and Field Manual* (3rd ed.). Columbia, Mo.

Bettles E.A. 2003. *Phoenician Amphora Production and Distribution in the Southern Levant: A Multi-Disciplinary Investigation into Carinated-Shoulder Amphorae of the Persian Period (539–332 BC)* (BAR Int. S. 1183). Oxford.

Blakely J.A. 1987. *The Pottery and Dating of Vault 1: Horreum, Mithraeum, and Later Uses* (ASOR; The Joint Expedition to Caesarea Maritima Excavation Reports IV). Lewiston, N.Y.

Boas J.A. 2000. Pottery and Small Finds from the Late Ottoman Village and the Early Zionist Settlement. In Y. Hirschfeld. *Ramat Hanadiv Excavations: Final Report of the 1984–1988 Seasons.* Jerusalem. Pp. 547–580.

Brink E.C.M. van den. This volume. The Late Chalcolihtic Pottery and Ground Stone Assemblages from the Western Fringes of Tel Yehud.

Brink E.C.M. van den, Barzilai O., Vardi J., Cohen-Weinberger A., Lernau O., Lipshchitz N., Bonani G., Mienis H.K., Rosenberg D., Tzin B., Katina A., Shalev S., Shilstein S. and Horwitz L.K. 2016. Late Chalcolithic Settlement East of Namir Road, Tel Aviv. *JIPS* 46:20–120.

Brink E.C.M. van den, Golan S. and Shemueli O. 2001. A Note on the Archaeological Investigations at Yehud and Some Chalcolithic Finds. *'Atiqot* 42:25–34.

Brooks S. and Suchey J.M. 1990. Skeletal Age Determination Based on the Os Pubis: A Comparison of Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks Methods. *Human Evolution* 5:227–238.

Canaan T. 1927. *Mohammedan Saints and Sanctuaries in Palestine* (Luzac's Oriental Religions Series 5). London.

Corbo V.C. 1977. Il mausoleo di Cafarnao. *LA* 27:145–155.

Gilead I. 1984. The Microendscraper: A New Tool Type of the Chalcoltihic Period. *Tel Aviv* 11:3–10.

Gophna R. and Taxel I. 2007. Pottery. In R. Gophna, I. Taxel and A. Feldstein. Kafr 'Ana: A Rural Settlement in the Lod Valley. *Salvage Excavation Reports* 4:33–64.

Gorzalczany A. 2007. The Kefar Saba Cemetery and Differences in Orientation of Late Islamic Burials from Israel/Palestine. *Levant* 39:71–79.

Govrin Y. 2009. Salvage Excavations at Yehud (HIGH Compound North)—2008: Preliminary Report. *NGSBA Excavation Reports* 1:1–12 http://ngsba.org/wp-content/uploads/2014/03/Contract_archeology_Yehud_Yehud2008Eng.pdf (accessed March 13, 2020).

Govrin Y. 2015. Excavations at Yehud: The 2008–2009 Seasons. *NGSBA Archaeology* 3:7–160 http://ngsba.org/wp-content/uploads/2018/05/NGSBA3.pdf (accessed May 14, 2020)

Herriott C. 2015. Artifacts from the Intermediate Bronze Age Tombs. *NGSBA Archaeology* 3:112–121 http://ngsba.org/wp-content/uploads/2018/05/NGSBA3.pdf (accessed May 14, 2020).

Hillson S. 1986. *Teeth.* Cambridge.

Jakoel E. Forthcoming. Architectural Remains from the Hellenistic Period and a Cemetery from the Early Roman Period Northeast of Tel Yafo. In A.A. Burke, M. Peilstöcker and K.M. Burke eds. *The History and Archaeology of Jaffa* 2 (Tel Jaffa Cultural Heritage Project 2; Monumenta Archaeologica 41). Los Angeles.

Johnston F.E. and Zimmer L.O. 1989. Assessment of Growth and Age in the Immature Skeleton. In M.Y. Iscan and K.A.R. Kennedy eds. *Reconstruction of Life from the Skeleton.* New York. Pp. 11–21.

Kapitaikin L.A. 2006. The Pottery from the IAA Excavations at Tel Mikhal (Tel Michal). *'Atiqot* 52:21–56.

Khalidi W. 1992. *All that Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948.* Washington D.C.

Kuhnen H.-P. 1990. *Palästina in griechisch-römischer Zeit* (Handbuch der Archäologie, Vorderasien 2/2). Munich.

Lovejoy C.O., Meindl R.S., Prysbeck T.R. and Mensforth R.P. 1985. Chronological Metamorphosis of the Auricular Surface of the Ilium: A New Method for the Determination of Adult Skeletal Age at Death. *American Journal of Physical Anthropology* 68:15–28.

Magness J. 2005. The Roman Legionary Pottery. In B. Arubas and H. Goldfus eds. *Excavations on the Site of the Jerusalem International Convention Center (Binyanei Ha'Uma): A Settlement of the Late First to Second Temple Period, the Tenth Legion's Kilnworks, and a Byzantine Monastic Complex; The Pottery and Other Small Finds* (*JRA* Suppl. S. 60). Portsmouth, R.I. Pp. 69–191.

Majcherek G. 1995. Gazan Amphorae: Typology Reconsidered. In H. Meyza and J. Młynarczyk eds. *Hellenistic and Roman Pottery in the Eastern Mediterranean—Advances in Scientific Studies (Acts of the II Nieborów Pottery Workshop; Nieborów, 18–20 December 1993).* Warsaw. Pp. 163–178.

Peacock D.P.S. and Williams D.F. 1986. *Amphorae and the Roman Economy: An Introductory Guide.* London–New York.

Peilstöcker M. 2006. Burials from the Intermediate Bronze Age and the Roman Period at Bet Dagan. *'Atiqot* 51:23–30.

Rapuano Y. 2013. The Pottery of Judea Between the First and Second Jewish Revolts. *Strata BAIAS* 31:57–102.

Rosen S. A. 1997. *Lithics after the Stone Age: A Handbook of Stone Tools from the Levant.* Walnut Creek–London–New Dehli.

Rosen S. A. and Vardi J. 2014. Chipped Stone Assemblage from Tell Jemmeh. In D. Ben-Shlomo and G.W. Van Beek eds. *The Smithsonian Institution Excavation at Tell Jemmeh, Israel, 1970–1990.* (Smithsonian Contributions to Anthropology 50). Washington, D.C. Pp. 987–1003.

Seligman J. 2010. The Pottery. In J. Seligman. *Naḥal Ḥaggit: A Roman and Mamluk Farmstead in the Southern Carmel* (IAA Reports 43). Jerusalem. Pp. 97–150.

Singer-Avitz L. 1989. Local Pottery of the Persian Period (Strata XI–VI). In Z. Herzog, G. Rapp, and O. Negbi eds. *Excavations at Tel Michal, Israel* (Tel Aviv University Institute of Archaeology Monograph Series 8). Minneapolis–Tel Aviv. Pp. 115–144.

Stern E. ed. 1995. *Excavations at Dor; Final Report* I, B: *Areas A and C. The Finds* (Qedem Report 2). Jerusalem.

Tal O. 1999. The Persian Period. In I. Roll and O. Tal. *Apollonia-Arsuf; Final Report of the Excavations* I: *The Persian and Hellenistic Periods* (Tel Aviv University Institute of Archaeology Monograph Series 16). Tel Aviv. Pp. 83–222.

Taxel I. 2008. An Uncommon Type of Smoking Implement from Ottoman Palestine. *PEQ* 140:39–53.

Vardi J. and Gilead I. 2013. The Flint Assemblage. In I. Milevski, J. Vardi, I. Gilead, A. Eirich-Rose, M. Birkenfeld, H.K. Mienis and L.K. Horwitz. Excavations at Horbat ‘Illit B: A Chalcolithic (Ghassulian) Site in the Haelah Valley. *JIPS* 43:107–128.

Vardi J. and Yegorov D. Forthcoming. The Chipped Stone Assemblage from Modiin South. In E.C.M. van den Brink. *Modi‘in South* (IAA Reports). Jerusalem.

Vincenz A. de. 2019. The Ceramic Assemblage from Kefar Gabirol, el-Qubeibe. *‘Atiqot* 96:171–198.

Vincenz A. de. Forthcoming. Porcelain and Ceramic Vessels of the Ottoman Period. In Y. Arbel ed. *Excavations at the Ottoman Military Compound (Qishle) of Jaffa* (Jaffa Cultural Heritage Project). Münster, Germany.

Yannai E. 2014. The Pottery. In E. Yannai and Y. Nagar. *Bet Dagan Intermediate Bronze Age and Mamluk-Period Cemeteries, 2004–2005 Excavation* (IAA Reports 55). Jerusalem. Pp. 121–172.

Yannai E. and Nagar Y. 2014. *Bet Dagan: Intermediate Bronze Age and Mamluk-Period Cemeteries, 2004–2005 Excavations* (IAA Reports 55). Jerusalem.

SUMMARIES OF THE HEBREW SECTION

Remains from the Chalcolithic to the Ottoman Periods on the Western Fringes of Tel Yehud

Eriola Jakoel

(Pp. 1*–24*)

In July 2013, a salvage excavation was conducted in the city of Yehud, on the corner between Zionist Congress Street and Maklev Street (Fig. 1). Seventeen squares were opened, revealing finds from six periods: Chalcolithic, Intermediate Bronze Age, Persian, Late Roman and Ottoman (Plan 1).

The Chalcolithic Period. Three adjacent refuse pits were exposed (Pit 1: L111, L151; Pit 2: L115, L136; Pit 3: L114; Figs. 2, 3), containing typical household waste: pottery vessels (see Brink, this volume), various flint items (Figs. 11–13; Tables 1–3; studied by Jacob Vardi) and animal bones (see Marom, this volume). Similar, contemporary refuse pits were discovered in previous excavations at Yehud; however, as no architectural remains dating to the Chalcolithic period have been discovered in the city yet, its location, size and character remain an enigma. The Chalcolithic-period settlement may be saught at Tel Yehud (Fig. 1), which was not excavated. Based on the results from this and previous excavations in Yehud, it can be concluded that the settlement was quite large, probably rural.

The Intermediate Bronze Age. Two tombs from the Intermediate Bronze Age were discovered (T124, T149). Their presence northwest of the large, previously excavated burial field indicates that they were part of this cemetery, whose boundaries are yet unknown. The finds within the tombs were meager, including pottery (Fig. 4) and skeletal remains (studied by Vered Eshed).

The Persian Period. Seven tombs dating from this period were discovered (T126, T147, T1213, T146, T148, T144, T145); all were badly damaged by the construction work. These tombs are the first Persian-period remains to be unearthed in the city, attesting that also during this period the site remained a burial ground. The scarce pottery finds were poorly preserved (Fig. 5); however, they are of well-known types documented at other contemporary sites in Israel. Skeletal remains were also documented (studied by Vered Eshed).

The Late Roman Period. During this period, the area was once again exploited as a burial ground. A unique tomb was unearthed (mausoleum?) (T153; Fig. 6), comprising three troughs with primary burials, alongside disarticulated scattered human bones (studied by Vered Eshed). An occupation layer to the southwest of the tomb contained potsherds dating from the Late Roman period (L120, L131; Fig. 7:1–3). Potsherds dating from the Late Byzantine period (Fig. 7:4, 5) were found in accunulations above the tomb, probably attesting to a later looting of the tomb.

The Islamic Period. Four cist graves were exposed, three of them were covered by limestones (T122, T28, T135, T150; Fig. 8). The graves were oriented east–west, and the deceased were placed on their right side, facing south, in a manner characteristic of Muslim burials (studied by Vered Eshed). The date of the graves is unclear, being in the range between the Early Islamic and the early Ottoman periods. The location of the graves near the tomb of Yehuda Ben Ya'akov (see Fig. 1), some 120 m to their south, is in accordance with the phenomenon of burial grounds developing around Sheikh tombs or sacred places.

The Late Ottoman Period. During this period, the site probably served as a residential area. The remains of the structure uncovered (Fig. 9) probably belonged to the Arab village of el-Yehudiya/al-Abbasiya. The pottery finds date to the late Ottoman period (Fig. 10).

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map.
Plan 1. The site, plan and sections.
Fig. 2. Pit 1 (L151) of the Chalcolithic period, looking west.
Fig. 3. Pit 2 (L136) of the Chalcolithic period, looking south.
Fig. 4. Pottery of the Intermediate Bronze Age.
Fig. 5. Pottery of the Persian period.
Fig. 6. Late Roman period tomb (T135), looking northeast.
Fig. 7. Pottery of the Late Roman (1–4) and Byzantine (5) periods.
Fig. 8. Muslim grave (T150) before its opening, looking north.
Fig. 9. Remains of a building from the late Ottoman period, looking north.
Fig. 10. Pottery of the late Ottoman period.
Fig. 11. Flint tools: sickle blades (1, 2), truncated bladelet (3), burin (4).
Fig. 12. Geometric sickle blade.
Fig. 13. Flint tools: adze (1), scraper (2).
Table 1. Distribution of waste and tools from the excavation.
Table 2. Distribution of waste and tools, arranged by types, from Pits 1 and 2 (excluding nine items and tools found outside Chalcolithic contexts).
Table 3. Distribution of tools (including three tools that were found outside Chalcolithic contexts).